

MUHARREM HİLMİ EFENDİ’NİN YARIM KALMIŞ BİR HARPUT TARİHİ

An Unfinished Harput History of Muharrem Hilmi Efendi

Yüksel ARSLANTAŞ*   **Bahir SELÇUK****

Geliş Tarihi: 06.08.2018/Kabul Tarihi: 29.08.2018

Öz

Muharrem Hilmi Efendi, Elazığ’ın son dönemde yetiştirmiş olduğu âlim, mutasavvıf ve şairlerinden biridir. Divan sahibi olan Muharrem Hilmi Efendi, ilmî, dinî ve tasavvufî eserler kaleme almıştır. Müellifin çalışmaları arasında yarım kalmış bir Harput tarihi de bulunmaktadır. Milli Kütüphanede 06 MK. Yz. A 5337/1 numarada kayıtlı eser 10 yapraktan oluşmaktadır. Elazığ’ın coğrafi, idarî, sosyal, dinî ve iktisadî yapısı hakkında çeşitli bilgiler barındıran bu yarım kalmış eserin çevriyazısı yapılarak tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muharrem Hilmi Efendi, Harput, Elazığ, tarih, coğrafya.

Abstract

Muharrem Hilmi Efendi is one of the scholars, sufis and poets of Elazığ. Hilmi Efendi who is the owner of the Divan, has written scientific, religious and sufistic works. There is also an incomplete Harput history between the author's work. The work, which is registered in the National Library No. 06 MK. Yz. A 5337/12, consists of 10 sheets. Elazığ's geographical, administrative, social, religious and economic structure, which contains a variety of information about this unfinished work has been tried to be translated.

Keywords: Muharrem Hilmi Efendi, Harput, Elazığ, history, geography.

Giriş

Muharrem Hilmi Efendi, Elazığ’ın merkez köylerinden Sarılı’da doğdu. Babası Ahmed Ağa, annesi Feride Hanım’dır. Küçük yaşta ailesi ile birlikte Gurbet Mezraası’na göç etti. Burada başlayan öğrenim hayatı Sofular Köyü’nde devam etti. Eğitim-öğretim yıllarında Arapkirli Ömer Hüdayî Baba ile tanıştı. 1905 yılında Harput’a geldi ve buraya yerleşti. Burada bir müddet Abdullah Efendi Medresesine devam etti. Ertesi yıl askere alınarak Erzurum’a gönderildi. Burada tabur imamlığı ve kâtipliği yaptı. Askerliğe Bitlis’te devam etti ve burada Muhammed Küfrevî’ye (Kübrevî) intisap etti, buradan icazet aldı. Daha sonra Yemen’e gönderildi. Burada da tabur

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. ecakar@firat.edu.tr

** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahirselcuk@gmail.com

imamlığı yanında Türkçe hocalığı yaptı. Yemen'den sonra Hicaz bölgesinde görevlendirildi. Bir müddet Medine'de ikamet etti. Buradan Erzurum'a giderek Edib Efendi Medresesinden icazet aldı. Bu uzun ayrılıktan sonra 1926 yılında Elazığ'a döndü. Soyadı kanunu çıkınca "Kösetürkmen" soyadını aldı. 10 Aralık 1964 yılında Elazığ'da vefat etti. Talebesi Süleyman Ateş, ölümüne "Evliyadan on iki zat çıktı tarihin dedi/Ol velî geldi sana fağfir lehu yâ Rabbenâ" şeklinde tarih düşmüştür (Ateş 1976:III-XIV; Ateş 2002:275; Aydoğmuş 2009:219-228; Yapıcı 2015: 31-39)

Dinî ve tasavvufî sahada kendini yetiştirmiş aynı zamanda Kadirî-Nakşî şeyhi olan Hilmi Efendi'nin Sırrî mahlasıyla şiirlerini topladığı divanı ve dinî tasavvufî konularda yazdığı eserleri bulunmaktadır.

Eserleri¹

1. Makamât-ı Ezkâr-ı İlahiyye li Sâliki't-Tarîkati'l-Kadiriyye

Kadirî tarikatının diğer tarikatların esası olduğunu belirtildikten sonra Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve tarikat pîrleri tanıtılmaktadır. Niyazî-i Mısrî, İbrahim Gülşenî, İsmail Hakkı Bursevî, İbrahim Hakkı Erzurumî, Nureddin Cerrahî, Sümbül Sinan, Şa'ban-ı Velî gibi mutasavvıflar hakkında da bilgiler verilmektedir. Son bölümde nefis, zikir, mürşit gibi kavramlar üzerinde durulmuştur. Eser Süleyman Ateş tarafından *Kadirî Yolu Sâliklerinin Zikir Makamları* adı altında 1976 yılında yayımlanmıştır.

2. Hediyyetü'z-zâkirîn

Nakşî tarikatının edep ve erkânı hakkında bilgi vermektedir.

3. Divân-ı Sırrî

Sırrî mahlasını kullanan Muharrem Hilmî Efendi'nin divanında 150 kadar şiir vardır. Süleyman Ateş tarafından notlar ilave edilerek 1976 yılında yayımlanmıştır.

4. Harput Tarihi

Millî Kütüphanede 06 MK. Yz. A 5337/1 numarada kayıtlı olan bu eserin fiziki özellikleri şu şekildedir: 1a-10a, 235x182 mm, 21 satır, çizgili defter kâğıdı, rika, Sırtı siyah bez kaplı, pembe kâğıt kaplı mukavva cilt, yapraklar rutubet lekeli. Aynı yazmanın devamında Emir Mustafa b. Abdullah'a ait *Tebyînü'l-merâm* adlı fıkıhla ilgili eser yer almaktadır.

¹ Muharrem Hilmi Efendi'nin kütüphanesi vefatından sonra satıldığından diğer eserleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Müellifin Prof. Dr. Süleyman Ateş'in kütüphanesinde bulunan eserleri şunlardır: *Menâzilu's-sâlikîn*, *Mev'ize-i Hilmiyye*, *Nakşî Tarikatına Dâir Risâle*, *Harput Ulemâsi ve Meşâyihî* (Ateş 2002:276).

Yarım kalmış bu eserde, coğrafi yapı çerçevesinde bölgenin dağları, su kaynakları, bitki örtüsü, iklim yapısı, hayvan çeşitliliği, yol ve ulaşım imkânları anlatıldıktan sonra şehrin mahalleleri, buralarda yer alan dükkân, cami, medrese, han, hamam, vb. iktisadi ve sosyal yapıların sayısı verilmektedir. Bu bilgiler yazılırken muhtemelen sonradan daha net bilgi vermek amacıyla bazı kısımlarda sayıların girilmediği görülmektedir.

Eserde verilen bilgilerin bir kısmı salnamelerde bulunmakla birlikte şehrin yol, mahalle ve iş yerleri ile ilgili ayrıntılar kaynaklarda sıkça rastlanan bilgilerden değildir. Son kısımda şehirdeki çeşitli meslekler ve el sanatları hakkında bilgiler verilmekte ise de bu kısım yarım kalmıştır.

“... mektebi ile bir müfettişlik ve bir vilâyet ve...” (3a) şeklinde başlayan eserin ilk sayfasının eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bir paragraflık bu girişten sonra sayfa 3b’de “Harput (Ma’mûratü’l-‘Azîz) Vilâyetinin Hudûd-ı Coğrafiyesi” başlığı altında Elazığ ve yöresi hakkında bilgilere geçilmektedir. Bunun dışında eserde herhangi bir başlık bulunmamaktadır. Takı, el sanatları vb. ürünlerin anlatıldığı paragraf, (10a) “ahşabdan mükemmel ve san’atlı sandık...” şeklindeki eksik ifadeyle sona ermektedir.

Eserin dili genel olarak devrine göre sade olmakla birlikte zaman zaman terkiplere, o dönemde az kullanıldığını düşündüğümüz Arapça ve Farsça kelimelere de yer verilmiştir: “Sevâhile bu’ûdiyyeti ve sür’at-i muvâsala esbâb-ı mükemmelesinin buralarca ‘adem-i mevcûdiyyeti ve mevki’inin ehemmiyyet ve ihtiyâcı nisbetinde isitifâdeye ‘akdemce bir derece haylûlet etmekte ise...”, “Ma’mûr ve dil-güşâ mevâki’nden olan...”, “miyâh-ı ma’deniyyenin elem-i mi’de ve emrâz-ı cildiye nef’i mücerredir.”, “emâkin-i hayriyyeden ma’a” ...

Harput Tarihi (Çevriyazı)

[3a]² ...³ mektebi ile bir müfettişlik ve bir vilâyet ve bir fırka dâireleriyle bir ‘askerî mülkiye-hâneleri ve ... hânedan ‘ibâret olup ... otel, ...hân, ... dükkân ve ... mağazayı hâvîdir. Bil-âhare Harput kasabası harâb olmağla ahâlisi kâmilen bu kasabaya nakl etmiş ise de her tarafda iştiyhâr eden Harput nâmıyla târihi yazılacaktır.

[3b] Harput (Ma’mûratü’l-‘Azîz) Vilâyetinin Hudûd-ı Coğrafiyesi

Harput nâm-ı digeri Ma’mûratü’l-‘Azîz olan belde-i ma’mûremiz Kürdistân, Anadolu, Suriye, Irak kıtalarının hemân fasl-ı müştereki menzilesinde bulunduğu gibi Dicle ve Fırat havzalarına medhal ve İstanbul ve Bahr-i

² Köşeli ayraç içindeki sayılar varak numaralarını göstermektedir.

³ Muhtemelen sonradan doldurulmak amacıyla sayı yerleri boş bırakılmıştır.

Siyâh ve İskenderun sevâhiliyle muvasala-i münâsebetini mevki'-i cihetle ehemmiyet-i ticâriyye ve 'askeriyeyi hâ'iz ve mühim bir vilâyettir.

Sevâhile bu'üdiyyeti ve sür'at-i muvâsala esbâb-ı mükemmelesinin buralarca 'adem-i mevcûdiyyeti ve mevki'inin ehemmiyet ve ihtiyâcı nisbetinde isitifâdeye 'akdemce bir derece haylûlet etmekde ise de Türkiye Cumhuriyeti'nin demiryollarına vâki' olan i'tinâ ve 'inâyet-i bâhireleri sâyesinde her tarafda temdîd eden hatlara ma'mûriyyet ve mükemmeliyyeti fevka'l-'âde bir intizâm ve terakkî ve sâ'âdeti husûle getirdiğinden istifâde-yi matlûbeyi tamâmen ve mükemmelen te'mîn etmiştir. Binâen-'aleyh bu mevki' pek mühim bir mevki'-i 'askerî ve işlek bir revâcgâh-ı ticârî hâl ve intizâmını almıştır.

Vilâyeti teşkîl eden mahaller 37 derece 50 dakika ile 39 derece 52 dakika 'arz-ı şimâlî beyninde vâki'dir. Hey'et-i umûmiyyesi ile vilâyetin hâvî olduğu 'arâzî 33=37 ile 32=39 'arz-ı şimâlî dâ'ireleri arasında mıntıka-i mu'tedilenin kısm-ı vasatîsi dâhilinde Der-Sa'âdet mebd'e'î tûl i'tibâriyle elyevm vilâyet merkezi olan Mezra'a kasabası 36 derece 55 dakika tûl-ı şarkî ve 38 derece 30 dakika 'arz-ı şimâlîde bulunduğundan harâret ve burûdeti mu'tedildir.

Bu hâlde yaz mevsiminin daha mümted olması îcâb ederse de arâzînin irtifâ'-ı vasatîsi 1000 metre kadar olması ve cenûb ciheti Toros silsilesiyle kâmilen kapalı ve şimâl taraflarındaki dağların istikâmetleri de şimâl-i şarkî ve garbiye doğru bulunması mevsim-i şitâda burûdetinin şiddetine sebep oluyor.

[4a] Bu vilâyetin munhafız yerleri sath-ı bahrden 400 metre en mürtefi' mahalleri de 2650 (iki bin altı yüz elli) ve merkez-i vilâyet olan Ma'mûratü'l-'Azîz 1100 (bin yüz) ve Harput 1450 (bin dört yüz elli) ve Malatya 870 (sekiz yüz yetmiş) ve 'Arabgir 1240 (bin iki yüz kırk) ve Eğin (Kemaliye) 1750 (bin yedi yüz elli) ve Behisni 520 (beş yüz yirmi) Hısn-ı Mansûr 500 (beş yüz) metre irtifâ'ındadır.

İrtifâ' mevki'i ve cibâlin vaz'ıyyeti münâsebetiyle ba'zı senelerde kış santigrad-ı mîzânu'l-harâre "-21, -25"⁴ dereceye kadar tenezzül ve ekser seneler miyâh-ı câriyyenin kâmilen incimâd ettiği mevki'-i coğrafîsi îcâbâtından olarak yaz mevsiminde harâret "-30" dereceyi tecâvüz eylediği mesbûk olmağla berâber yazın harâret-i vasatiyye "+25" kışın "-8" derecedir. Vilâyetin ekser mevki'inde fusûl-ı erba'a tabî'î olarak icrâ-yı hükm eder. Yalnız Dersim cihetlerinden fasl-ı şitâ Hısn-ı Mansûr, Behisni, taraflarında

⁴ Metinde ayrıç içinde verilmiş bu tür bilgiler, tırnak içinde gösterildi.

fasl-ı hârik nisbeten imtidâd eyler. Havânın ağlebiyetiyle ıttrâdı be-tahsîs gece ile gündüz arasında -her mevsimde- mîzânü'l-harâre tevâfütünün pek cüz'î olması hasebiyle havâ-yı mahallî fevka'l-'âde saf ve son derecede latîf ve ceyyiddir.

Ba'zı mahallerde ez-ân cümle Malatya civârında ahyânen sıtma hastalığının vukû'u nâdir değil ise de bu hastalık ebhire ve tesa'udât-ı Mezra'ıyye ciyâdât-ı havâiyye te'sîr ve ihlâlinden değildir.

Pek mebzûl olan meyvenin kavâ'id-i sıhhiyye ve i'tidâl dâhilinde ekl olunmayarak ifrât-ı tedevvülünden mütevârid imtilâdan neş'et etmektedir.

Coğrafiyyûn rutûbeti az olan bu kıt'ayı kesretle eşcâr-ı cesîme yetiştirmege gayr-i sâlih ve fakat çayır ve zirâ'at için elverişli kuvve-i enbâtiyyeyi hâ'iz toprağı hâvî step tesmiye eylemiş arâzîleri addediyorlar.

[4b] Cesîm ve mürtefi' cibâlî yağmur bulutlarını câzib olduğu gibi mi-yâh-ı câriyyesinin vefreti bâ-husûs Fırat nehriyle şu'ûbâtının vilâyet arâzîsine mikdâr-ı kifâyede nâmiye-bahş-ı rutûbet olması cihetiyle Malatya, 'Arabgir civârlarında oldukça ufak tefek meşelikle yine Malatya, 'Arabgir, Harput havâlisiyle mahâll-i sâiresinde eşcâr-ı müsmire nemâ-pezîr-i vücûd ve husûl oluyor.

Bu vilâyet şimâlen Erzurum vilâyetinin Kemâh ve Kiğı kazâları, cenûben Diyarbekir vilâyetine mülhak Ergani Madeni sancağı ile Haleb vilâyeti dâhilinde kâ'in Urfa ve şarken Diyarbekir vilâyetine merbût Palu kazası ve garb ve şimâl-i garbîde Sivas vilâyetinin Kangale kazâsıyla mahdûd ve Almanya meşâhir-i mühendîsîniden Henri Kibert'in haritasına nazaran şimâlden cenûba doğru 56 (elli altı) sâ'at tûlunda ve şarkdan garba doğru 42 (kırk iki) sâ'at 'arzında olup tevâziyyu'l-müstatîlât şekline şebîhdır. Mesâha-i sathıyyesi terbî'an 16590 (on altı bin beş yüz doksan) kilometreden 'ibâretdir ki bunun 9954'ü (dokuz bin dokuz yüz elli dördü) cebel ve bayır 6636'sı (altı bin altı yüz otuz altısı) kâbilü'z-zirâ'a arâzîdir.

'Akdemce vilâyet merkezi Harput olup el-yevm Ma'mûratü'l-'Azîz denilmekle mevki'-i Mezra'a kasâbası evâ'ilde ümerâ ve ağavâtın makarrı olmakla Ağavât Mezra'ası nâmiyla mersûm iken âhiren makarr-ı hükûmet ittihâz edilmesine binâ'en Ma'mûratü'l-'Azîz nâmiyla tersîm buyurulmuş ve gitdikçe tevessü' eylemiştir. Bu kasâba Bağdat Caddesi üzerinde ve basît bir mevki'de olup Harput şehri bunun kırk dakika cihet-i şimalinde 360 (üç yüz altmış) metre irtifâ'ında bir cebel üzerindedir. Bu kasabanın merkez-i hükûmet ittihâzından sonra şekl-i idâresi birkaç def'a tebeddül edip bir vakt Harput, Malatya, Dersim, Ergani sancaklarını câmi' ve bir müddet hudûdu Diyarbekir ve Urfa'ya kadar müttesi' bir dâ'ire olduğu hâlde ibtidâ-yı teşkilâtda mutasarrıflıkla Diyarbekir vilâyetine ilhâk olunarak 1292 (bin iki

yüz doksan iki) târîhinde müstakil mutasarrıflık ve 1296 (bin iki yüz doksan altı) târîhinde ke-mâ fî's-sâbık vilâyet teşkîl olunmuştur.

Bu kasaba Dersa'âdet'in 215 (iki yüz on beş) sâ'at bu'dunda ve Bağdat Caddesi üzerindedir. İskelesi Samsun'dur ki **[5a]** Amasya, Tokat, Sivas, Alacahan'dan mürûrla bu vilâyete mülhak Hasan Çelebi, Hekimhan, Fethiye, Malatya kasabâlarına uğranılarak İzolu karyesi önünden cereyân eden Fırat nehrinden geçilip merkeze gelinir. Buradan da Bakır Madeni ve Ergani tarîki ta'kîb olunarak Diyarbekir'e gidilir.

Zîrde tafsîl olunacağı vechile akdemce Samsun'dan Diyarbekir'e kadar seyr ü sefere mükemmelen müsâ'id şoseler var idiye de Türkiye Cumhuriyeti sâyesinde el-yevm her tarafa yayılmış ve yapılmakta olan şimendifer hatlarla seyr ü sefer daha sühûletle hâsıl olduğu uçaklarla az zamânda mahall-i maksûda gidilerek 'avdet eylemek gibi hâriku'l-âde vesâ'it-i seri'alar icâd ve inşâ olunmuştur.

Merkez-i vilâyetden Keban'a ve 'Arabgîr ve Kemâliye (Eğin) kazaları tarîkiyle Hoşmabeli mevki'i menba'ından geçilip Kemah'a ve Erzincan'a gidilmekte ise de az bir zamân içinde teşebbüs eden vesâ'it-i seri'a buralara da temdîd edilecektir. Ve yine Kemaliye (Eğin) kasabasına iki sâ'at mesâfedeki Delikitaş'dan Kuruçay ve Karahisar'dan Giresun iskelesine ve 'Arabgîr'den Divriği ve Karahisar tarîkiyle yine Giresun iskelesine ve merkez-i vilâyetin cânib-i şimâlinde ve üç sâ'at mesâfede bulunan Pertek kazası önünde kayıkla Fırat'dan geçilerek Dersim merkezi olan Hozat'a ve oradan da Mercan Boğazı Cebel-i Rafîz'den mürûrla otuz altı sâ'atde Erzincan'a gidiliyorsa da şitânın şiddetli zamânlarında bu tarîk haziran ibtidâsında teşrîn-i evvel evâsıtına kadar işlemekte olduğundan bu tarîklerde projeye idhâl edildiğinden yakın zamânda vesâ'it-i seri'aları vucûd bulacaktır.

Birkaç sene akdem Erzincan'a doğru inşâ ve temdîdine med edilen tarîk merkezden Keban ve 'Arabgir, Eğin (Kemaliye) üzeri Kemah hudûduna kadar arabalarla nakli te'mîn edilmiş ise de burada matlûb derecede inşâ edilmesi mukarrerdir.

Eğin (Kemaliye) kasâbası mevki'an sengistân olmağla levâzım-ı zarûriyyesi hemân kâmilten hâricden istihfâ edilmek mecbûriyyeti mevcûddur. Ancak vilâyet dâhilinden oraya yalnız iki tarîk vardır ki biri 'Arabgir, Sarıçiçek yaylasından geçer.

[5b] Kış mevsimlerinde bu tarîk kesret-i berfden mâni' mürûr bir hâlde insidâd eder her vakt mürûra müsâ'id olan diğeri ise Eğin (Kemaliye)'ye merbût Ağın nâhiyesi tarîkidir. Bu tarîk menba'ında güzergâhı tasavvurun fevkinde birtakım mürtefi' ve 'ârızalı sengistân ve tepelere müsâdif ve ora-

dan muntazam bir yol açılmak hemân gayr-ı kâbil iken birkaç sene evvel mükemmelen bir yol vücûda getirilmiştir.

Bu yolun iki tarafı müteselsil cebelli olup nehr-i Fırat o vâdî-i garîb arasından olanca dehşetiyle cereyân etmektedir. Yol dahi zeyl-i cebelden ve Fırat mecra'sından birkaç metre irtifâ'ında gidiyor. İşte bu tarîk-i mühimmi ikmâl için 270 (iki yüz yetmiş) metre tûlunda yek-pâre kaya şekli salâbetindeki su'ûbu'l-mürûr bir hâ'il-i şekli-nümâ, bâzû-yı ikdâmla imhâ edilmiştir.

Anadolu vilâyetleri arasında bir hatt-ı muvâsala teşkil eylediği mevârâ-dât için her sûretle teshîlâtı te'mîne hâdim olduğu cihetle (arter-hatt-ı aslî) ta'bîrine ahrâ olan Samsun-Bağdad şosesi ile bu vilâyet gayr-ı müsâvî iki kısma inkisâm, her iki kısım ve cihetlerine 'â'id taraf-ı mevcûde ve mutazzarra'a hatt-ı kebîrden inşî'âb eder. Bağdad tarîk-i kebîri üzerinde vâki' 240 (iki yüz kırk) kilometre tûlundaki i'mâlât-ı sinâ'iyye 75 (yetmiş beş) kâgir ve 63 (altmış üç) muhtelit köprü 82 (seksen iki) menfez 85 (seksen beş) kasisden 'ibâretdir. Vilâyet dâhilinde vâki' Bağdad cadde-i kebîrinden teşa'üb eden sekiz kısım tarîkden sevkü'l-ceyşi nokta-i nazarından mertebe-i ûlâda hâ'iz-i ehemmiyyet olan ordu ile bu vilâyet merkezi arasında bulunan Mezra'a-Erzincan tarîkinin vilâyet dâhilinde 202 (iki yüz iki) kilometre 680 metre tûlu olup bu kısım üzerinde altmış üç kâgir ve 70 muhtelif köprüleri 51 menfez 67 kasisden 'ibâret olup el-yevm orduların yek-digerine irtibâtı için tahviyye yolları inşâ' ve vesâ'it-i serî'a sâye-i Cumhûriyet'de ihfâr edilmiştir. [6a] Erzincan ile 'Ayntab cihetinde İskenderun iskelesini Malatya'ya rabt eden ve Malatya Haleb tarîk-i 'askerî ve ticârîsinden bu vilâyete 'â'id olan kısmının 140 kilometre tûlu olup üzerinde 2 köprü ile 36 menfez vardır.

Mezra'a-Hozat tarîkinin 72 kilo[metre] tûlu üzerinde beş kâgir on muhtelit köprü ve yedi menfezi olduğu gibi Mezra'a-Palu-Kığı-Erzurum hatt-ı 'askerîsinin 38 kilometre ve 750 metre tûlu olduğu ve 38 kilometre tûlundaki 'Arabgir-Divriği tarîkinin mevcûd olduğu anlaşılmıştır.

Ve Çemişgezek şekûlî tarîki ise 23 kilometre tûlundadır.

Beş kilometre ve 500 metre tûlunda vâki' Mezra'a-Harput tarîki üzerinde 8 kâgir 1 muhtelit köprü yapılmıştır.

Gerüşla-Egin (Kemaliye) tarîki bir kilometre 900 metre tûlunda olup üzerinde beş köprüsü vardır.

Memâlik-i Türkiye'nin her tarafında gün-be-gün yapılmakta olan demiryollarıyla gâyet muntazam köprüler birer behcet-âbâd-ı 'umrân olup bi'l-'umûm teb'a-i ahâlinin mürûr u 'ubûr husûsundaki teshîlâta sa'y ü ikdâm eden evliyâ-i umûra 'arz-ı şükran eyleriz.

Bu vilâyetçe ebniye inşâ'atı ağılabiyetle fenn-i m'ârînin usûl ve me-sâlik-i hamse-i asliyyesine tatbîken icrâ' edilerek 'âdet-i kadîmenin mülâbes olduğu hâl-i ibtidâ'iyeye ile inşâ edilegelmekte 'âdî ve moloz taşlarla ihzâr ve imlâ edilen temeller üzerine çamurdan i'mâl ve güneşde tahfif ile iktifâ edilmiş olan çamur kâlıblarının birbiri üzerine vaz' u tertîbiyle ebniyenin cidârı husûle getirilmektedir. Binâ'en-'aleyh kısm-ı fevkânîsinin sakfi dahi müsettah ve müstevî bir sûrette çamurla örtülür. Binâ'en-'aleyh şu son sene-lerde gotik tarz mi'mârisini taklîd iki yeni mebânî inşâ'atı ve çatı tertîbâtı yapılmaktadır.

[6b] Vilâyet arâzîsinin her tarafı tamâmıyla ve sûret-i mükemmelede keşf ü tedkîk edilmediğinden nev'ine dâ'ir ma'lûmât-ı kâfiye yoktur. Jeoloji nokta-i nazarından suhûr ve tabakâtına bakılırsa indifâ'at-ı bürkânîyye ve te'sîrât-ı jeolijiyeye ma'rûz sûrette ve müteşekkil dağlarında görülen gümüş, kurşun, bakır ve demir ma'denleri ve granit ve terasit kayaları husûsiyle tabakâtının 'adem-i intizâmı vilâyetle arâzî-i ibtidâ'iyeden ve dağlarının volkanik suhûr-ı nâriyyeden bulunduğu zehâb olunur. Fakat Fırat nehri kenarından Malatya ovasına ve Fethiye nâhiyesinin şimâline kadar olan kısmı ile Harput ovası (Mezra'a) 'Alışam Peri cihetleri arâzî-i rûsûbiyedendir. Buraları mukaddemâ cesîm bir tatlı su gölü olduğu toprağının teşekkülâtından, tabakâtının intizâmından ve su yosunlarının terâküm ve tasallübünden mütehasıl şuhûr-ı fehmiyyenin ötede beride mevcûdiyetinden ve Toros Dağları eteklerinde suların meşhûd olan âsârından mütedellil olup bu cesîm göl Fırat, Peri, Karasu ve Tohma çaylarından husûle gelmiş ve hâl-i mezkûrda suların çoğalıp ittisa' ve inbâtından ve irtifa'ât ve inhitât gibi 'avârız-ı arâziyyeden sular bilâhare Toros silsilesinden bir mecrâ-yı nüfuz ve inficâr bulmuş, mütebâkî sular dahi bittabî' teressüb ederek ovalar teşekkül etmiştir. Mezkûr mahallerde pek çok zuhûr-ı indifâ'iyeye görülmesi mâhiyyet-i arâziyyenin volkanik olduğuna tamâmıyla delâlet eder. Toros silsilesi ve Harput kasabasının mevki' ve civârıyla müşeyyed Nemrud, Dersim cibâli tamâmıyla suhûr-ı nâriyye ve arâzî-i bürkânîyyedendir.

Anadolu kıt'a-i vasî'asının selâsil-i cesîme-i cibâliyyesinden olan Toros silsilesi bu vilâyet arâzîsini şimâl-i şarkîden cenûb-ı garbîye doğru kaplamıştır. Bu silsilenin irtifa'-ı vasatîsi 1700 metredir. Menâ'atları meşhûr olan Dersim cihetinde şimâlden şark-ı şimâlîye doğru imtidâd ve Erzurum dağlarıyla iltisâk eden Ovacık Hazan, Mercan dağları ve bu silsile su'ûbâtındandır.

Toros silsilesi hudûd civârında Ararat Dağı'ndan ayrılıp Van Gölü havzasında ve Bitlis vilâyeti dâhilinde birçok dağların teselsülünden ve Murat

Çayı istikâmetinden gelerek Diyarbekir vilâyeti dâhilinde Mihrâb Dağı'yla şu'ûbâtında yine Diyarbekir cihetine doğru müstemid ve semt-i cenûbîde vâki' "Hazar Baba" [7a] tepesini ve 1700 metre irtifa'ındaki Deveboynu taraf-ı şarkîdeki Mastar Dağı'nı ve küçük ormanları bulunan Sarımeşe, Müşir dağlarını ba'de't-teşkil "Abdülvahab" Tepesi'nde Murat Çayı'na mülâkî olur. Hazar Baba civârında Tilek mevki'inden Kömürhan'a kadar olan kısmında Murat Çayı'na gâyet dar bir geçit verip Piran, Kurtani Dağlarını teşkil eder.

Vilâyetin mevki'ine göre cenûb-ı garbîde ve Kahta'nın şarkında olup üzerinde Pek çok âsâr-ı atîka ve eteklerinde meşelikler bulunan Kahta Dağlarıyla 2230 metre irtifâ'ındaki Akdağ ve Kösten Dağı ve Haleb vilâyetinin Mar'aş sancağı hudûdunda ve semt-i şimâlinde vâki' Ağır ve Norçik ve [...] Dağları ve 1800 metre irtifâ'ındaki Çatal Tepe ve Kömür Dağları ve Malatya civârında Beydağı ve Beliban⁶ Dağı bu sisile şu'ûbatından olup Kömürcü Dağları silsile-i meşhûresi bunlardan tereküb eder.

Dersim Dağları: Erzincan hudûdunda ve 200 metreye karîb bir irtifâda "Munzur Kutu Deresi" menba'larını hâvî "Köşmer, Sivas, Kutu, Hol" dağlarını ve Munzur Çayı civarındaki "Açık Baba, Börü Baba, Hanmaçur" dağlarını teşkil ediyor.

Çemişgezek'in şimâlinde Yılan Dağı ve Karasu'yun garbında Arabgir civârında Sarıçiçek ile silsile-i müte'ârifesi dâhilinde bulunan Bey, Anberan, Karababa, Gül Dağları şimâl-ı garbî istikâmetiyle garb cihetinde vâki' Geyikli Baba ve oradan Yama Dağı'na müntehî olur.

Hekimhan'ın şimâlinde 1500 metre irtifa'ında bulunan Ağca Dağ ve Tohma Suyu'nun şimâlindeki "Lelek" dahi vilâyetin başlıca cibâlden ma'düddur.

Aşâyir-i mahalliyyenin yaylağı olan cibâl-i mezkûrenin ekserisinin zirvelerinde yaz mevsiminde berf eksik olmamakla beraber yine sath-ı bahrden irtifâ'ları 2500'den 3000 metre râddesinde mütehâlifdir. Şöyle ki: Surşak Dağı, sath-ı bahrden 3050, Malatya'nın cenûbundaki Beydağı 3000, Memaş Dağı 2440, Çakçak Dağı'yla Kızıl Kilise'nin şimâlindeki Sulyas Dağı 2200, Sürgün ve Pütürge'nin İmrün civarındaki Eda, Ziyâret tepeleri ve Karaçor mevki'i 2000, Behisni 1880, Kömür Dağı 1670, Kuzucan nâm-ı diğeri [7b] Celubyan (Çelumyan) 1610, Çolak Uşağı 1580, Sürgü 1380, Harput 1450, Sürgü'ye civar Hanpınarı 1230, Honik (Honsik) karyesi 1150, Mezra'a

⁵ دکترا - کتین

⁶ بیابان

kasabası 1080, Kuyulu karyesi 870, Keban ve Pertek 800, Behisni civârında Terse 580 irtifâ'ındadır. Toros silsilesinde gümüş, kurşun, kömür madeni bulunur. Mahalle mahsûs mülâhazâtda görüldüğü vechile Keban'da kurşun, kömür ma'denleri mevcûd ve demir, bakır ma'denlerinin de âsârı rû-nümûddur. Cibâl-i mezkûrenin kâffesinde ayı, kurt, tilki, sansar, geyik, tavşan ve emsâli hayvânât-ı vahşiyye ve tuyûr-ı gayr-ı mûnisenin envâ'ı vardır. Fırat nehr-i cesîminin ayakları olan Murat ve Karasu çayları bu vilâyet dâhilinde birleşir. Enhâr-ı mezkûre ve şu'ûbât-ı arâzî-i mahalliyeyi irvâ eylemekdedir.

Murat Çayı Erzurum Ovası'nda vâkı' Dumlu mevki'i ve Bayiz sancağı dâhilinde kâ'in Diyadin kazâsı dâhilinden çıkıp Bitlis vilâyetinin Malazgird ve Bulanık kazâlarıyla Muş Ovası Varto kazâsının Bingöl etekleri ve Kığı sancağı ve Çabakçur cihetlerinden cereyân ile Palu'ya oradan da "Ginas" ve "Tepe" mevki'leri arasında vilâyet arâzisine dâhil olarak garba doğru akarak Ahur mevki'inde bir geçit verir. Soldan Harput Ovası'nı iskâ eden bir suyu ve Abdul ve 'Adedi önünde de Peri Çayı'nı alır.

Ve "Peri Çayı" Erzurum merkez-i vilâyetinin cenûbundaki Palandöken su'ûbâtından olan Halhal Dağı'ndan "Leçik" suyu nâmıyla neb'an vilâyet-i müşârun ileyh arâzisini sulayarak Kığı kazâsı yakınından cereyân edip "Çele", "Kaş" da bu vilâyet arâzisine dâhil olduktan iyice bir mesâfe Diyâr-bekir hudûdunu fasl ve Peri mevki'ini sağında terkle bir mikdâr aşağıda [8b] Munzur Çayı'nı ahz eder.

Munzur Çayı "Munzur Dağı'ndan" neb'an ve soldan Mercan Boğazı'ndan gelen Mercan Çayırı ve sağından Kutu Deresi'ni alıp Peri Çayı'yla birleşerek 'Abdul Köyü önünde Murat Nehri'ne munsab olduktan sonra Harput kasabasının dört sâ'at şimâlindeki eski Pertek mevki'i önünden cereyân ve Hozat'dan gelen "Sünger Çayı'nı" ahz ve Aşvan karyesini solda terk ve "Vasgird" önünde Yılan Dağı'ndan neb'an ve Çemişgezek Suyu'nu dahi alarak "Paruş" mevki'inin semt-i meyl-i cenûbîsinde "Karasu" ile birleşir.

Karasu Rabbit mevki'inden Divriği ırmağıyla nokta-i telâkiyyesine kadar vilâyetin Erzurum ve Sivas hudûdunu bî-tahdîd o mevki'de istikâmet-i cereyâniyyesini cenûba tahvîl ile "Eryan, Eğin, Vartanik, Gemici, Dok, Pağik" mevâki'inden mürûr ve sağdan Sarıçiçek, Arabgir çaylarından geçen Ağın Deresi'ni ahz ederek Mahaller mevki'inde Murat Nehri'yle birleşerek nehreyin-i mütelâkeyn burada Fırat ismini alır.

Bu noktalarından i'tibâren birkaç geçit verdikten sonra Keban Ma'deni solundan Ma'den Deresi'ni ahz ve dolanbaçlı bir mecrâ ta'kîb ederek sa-

ğından Çermik, Çamurlu Derelerini de ahz ve Morhamam mevki'ini sağında terk ve sekiz kadar sıra adalar teşkil ederek Hekimhanı civârından gelen Kuruçay'ı alır. Buradan aşağı Beyrek bir nısf dâ'ire ve Tersim ve Kesehan kurbundaki Koncuk mevki'inde birkaç büyük adayı da peydâ ve Tohma Çayı'nı ahz eder.

“Tohma” Suyu Sivas dâhilinden zuhûr, Gürün ve Darende şehirlerinden mürûr ederek “İspedin”⁷ mevki'inin biraz garbında bu vilâyet hudûduna dâhil olduktan sonra sağdan Sultan Suyu'nu alır.

[9a] “Sultan Suyu” Beliban⁸ Dağı'ndan çıkan “Beliban⁹, Gözene” ve Kömür Dağı'ndan çıkan Polat, Hendek derelerinden mürekkebe olup çiftlik arâzisini iskâ eyler. Tohma Suyu Sultan Suyu'yla birleşdikden sonra Malatya'nın dört sâ'at şimâlindeki Kırk Göz Köprüsü'nden geçerek Fırat'a karışır. Ba'dehu Fırat Nehri eski Malatya'nın şarkından cereyân eden “Deyr-i Mesîh-Dermez”¹⁰ Çiftlik derelerini alarak İzolu, Kadıköy mevki'leri arasından ve Kömürhan'ın semt-i cenûbîsinden geçip “Şehsüvar” Suyu'nu ve “Kalurbas” mevki'inden sonra Değirmen, Şiro, Çift Tepe Şan, İmrün derelerinin ictima'ından mütahassıl Mamaş Çayı'nı ahz ve “İvasi” Keferdiz karyeleri arasından mürûrla Piran Dağı eteklerinde istikâmet-i cenûb-i garbiye bi't-tahavvül sağdan “Gerger” Çayı'nı ve “Hoca” mevki'inde Bulak, Kahta, Leylak derelerinden müteşekkil Kahta Çayı'nı ahz eder ve Samsad önünde üç ada husûle getirdikden sonra “Adıyaman-Hısn-ı Mansûr”dan Bostan ve Çakal ve çayırından mürekkebe Ziyaret Çayı'nı alan “Kalburcu” Suyu'nu da alır.

Daha aşağıda “Şancan” Suyu, Göksu, Akdere, Değirmen Çayı sularından müteşekkil Gezek Suyu “Türbe” mevki'inde ahz ile Haleb vilâyetinin Birecik kazâsıyla Zor sancağından cereyân ve giderek daha birtakım sularla telâkî ederek Kurna'da Basra Körfezi'ne dökülür.

Nehr-i mezkûr Otlu mevki'inden buraya kadar Diyarbakır ve Haleb hudûdunu fasl ve tahdîd eder. “Murat Çayı” bu vilâyet arâzisine dâhil olduğu zamân yatağının sath-ı bahrden irtifâ'ı 810, Pertek'de 800, Keban'a 700, İzolu'da 680, Bibol'da 500, Samsad'da 460, Gelmek'de¹¹ 420 metre olup

7 (بَابُ الْمَاءِ)

8 بِلْبَان

9 بِلْبَان

10 (دَيْرِ الْمَسِيحِ - دَرْمَز)

11 كَالْبُرْجِ

İzolu'dan Palu'ya kadar yatağı hemân düz bir seviyede olduğundan cüz'î bir himmetle seyr-i sefâyine kâbiliyeti der-kârdır.

'Arzı ba'zı mahallerde 1000 metre mikdârında ise de Kömürhan boğazında 35 metre kadardır. Üzerinde köprü bulunmaması ve geçitleri az ve tehlikeli olması hasebiyle Kelek mevki'i olan Pertek, Aşvan [9b] ve Keban, Bekçi, Yanık, İzolu, Keferdiz, Otlı, Gerger, Samsad nâm mahallerde gemi ta'bir olunan bir nev' büyük teknelerle geçilir. Merkez-i vilâyetin garb-ı cenûbîsinde altı sâ'at mesâfede Baki Dere denilen mahalde neb'an ile Ulu Ova'nın üzerinde geçen Haringet Suyu bir kısım arâzîyi ba'del-iskâ merkezin cihet-i şarkiyyesinde 'Alişam karyesi civârında Fırat'a munsab olur.

Yine merkezin cihet-i garbîsinde yarım sâ'at mesâfede Sürsürü karyesinde neb'an ve İğiki, Kesrik, Harhik, Perçenç karyelerinden geçerek arâzîyi iskâ ve mecrâsı üzerinde mebnâ değirmenleri idâre ile Perçenç Çayı nâmı alan su dahi 'Alişam karyesinin üst tarafında Haringet Suyu ile birleşir.

Merkez-i vilâyetin cenûb-i şarkîsinde dört beş sâ'at kadar mesâfede dâ'iren mâdâr sekiz on sâ'at muhîtinde "Gülcek" nâmında bir buhayre de vardır. Bu suları kâffesinde ve 'ale'l-husûs o buhayrede muhtelif nev' ve sıklıkta balıklar ve sâ'ir hayvânât ve tuyûr-ı sâ'ire bulunur.

Kömürhanı civârında Ballica, Guş, Harhik karyelerinde bulunan birer miyâh-ı ma'deniyyenin elem-i mi'de ve emrâz-ı cildiyeye nef'i mücerredir.

Ma'mûr ve dil-güşâ mevâki'nden olan İçme karyesindeki Kilise derûnundan üç değirmen idâre edecek derecede latîf bir su neb'an ve bütün bâğ ve bâğçelerle arâzîyi reyyân eyler. Bu karyede şürbü gayet nâfi' ve müleyyen İçme Suyu nâmıyla ma'rûf bir su vardır. Her sene birçok ahâlî burada tecemmu' ve bu suyun şürbünden istifâde ederler.

Zerteric karyesinde kal'e harâbesi gibi ba'zı âsâr-ı atîka görülüyor.

Bâğçeleri derûnunda ahâlî-i Hristiyanıyece ziyâretgâh 'add olunur Der-i Mesîh nâmında bir mahal vardır. Vilâyet merkezi olan Mezra'a'da kış kanûn-ı evvelden bed ile mart âhîrine kadar imtidâd eder ve merkezde i'tidâl ve civâr dağlarda kesret üzere berf nüzûl eder.

İcadiye ve Mustafa Paşa, Aşağı Mahalle, Akpınar, Çarşı, Aksaray, Nail Bey, Rızaiyye mahalleden [10a] 'îbâret bulunan merkez kasâbasında mebnâ-nî-i resmiyyeden ma'a bâğçe ve müştemilâtı mükemmel bir müfettişlik dâ'iresi ve bir hükûmet konağı bir fırka dâiresi 'askerî kışlası, bir lise, bir orta okul ile (...) ¹² ilk okul ve bir san'at okulu, şarâb fabrikası ve bir

¹² Boş bırakılmıştır.

mu‘azzam ‘asabiyye hasta[hâne]si ve bir (...) ¹³ hasta[hâne]si ve bir ‘askerî hastahânesi ve bir gedikli okulu ve bir telgrafhâne, bir belediye dâiresi ve gayet muntazam halkevi ve bir (...) ¹⁴ okulu, iki matba‘a ve emâkin-i hayriyyeden ma‘a minâre, altı câmi’, bir medrese ¹⁵, bir odun anbarı, üç eczâhâne, (...) ¹⁶ han, (...) ¹⁷ otel, (...) ¹⁸ kırâ‘athâne, (...) ¹⁹ kahvehâne, iki un fabrikası, üç tahta fabrikası, 782 dükkân ve mağaza, (...) ²⁰ fırın ve hamâm bir elektrik fabrikası, beş bezirhâne, (...) ²¹ hâne, bir kilise, bir gazhâne, iki debbağhâne ve merkeze merbût 35 karye, altı han, 164 dükkân, 10 fırın, 7 hamam, 45 değirmen, 38 bezirhâne, 4209 hâne, 17 câmi‘-i şerîf ve mescid, 3 minâre, 2 medrese ²², 2 mekteb-i ibtidâî, 22 kilise ²³ ve manastır bir kal’e harâbesi, 8 debbağhâne vardır. Doğrudan doğruya merkeze merbût ve 22 karyeyi hâvî Mollaköy nâhiyesi dâhilinde 1 han, 19 dükkân, 1 fırın, 13 değirmen, 13 bezirhâne, 1475 hâne, 10 câmi‘-i şerîf, bir mescid, bir minâre, 10 mekteb-i ibtidâî, 13 kilise, ve 15 karyeden mürekkeb Şeyh Hacı nâhiyesinde 1 han, 42 dükkân, 26 değirmen, 9 bezirhâne, 1330 hâne, 10 câmi‘-i şerîf, 13 mekteb-i ibtidâî, 8 kilise ²⁴ ve 25 karyeden müteşekkil Hoh [10b] nâhiyesinde 11 dükkân, 22 değirmen, 12 bezirhâne, 1425 hâne, 7 câmi‘, 1 mescid, 1 minâre, 3 mekteb-i ibtidâî, 3 kilise ve 36 karyeden terekkeb eden Çaykara Ali nâhiyesinde 5 han, 8 dükkân, 16 değirmen, 5 bezirhâne, 1287 hâne, 12 câmi‘, 2 mescid ve 16 karyeyi şâmil Atıkan nâhiyesinde 2 dükkân, 28 değirmen, 1 bezirhâne, 1186 hâne, 28 câmi‘-i şerîf ve 35 köyden müteşekkil Seli nâhiyesinde 3 değirmen, 7 bezirhâne, 873 hâne, 5 câmi‘-i şerîf ve 16 karyeyi şâmil “İrengel” nâhiyesinde 5 dükkân, 43 değirmen, 13 bezirhâne, 1942 hâne, 9 câmi‘-i şerîf, 5 mescid ve 2 kilise bulunup bu cihetle merkez kazâsının hey’et-i mecmû’ası 250 mahallât ve kurâdan ‘ibâretidir ki bâlâda muharrer emâkin-i emiriyye ve ‘askeriyye ve müstemilât ve müteferriâtıyla hastahâne ve eczâhâne ve resmî mekâtib ve kırâ‘athâne ve otel gibi mü’essesât-ı nâfi’a ve ‘umûmiyyeden başka merkez ve nevâhî ve kurâ-yı sâlifede cem‘an 25 han, 1033 dükkân, 25 fırın, 12 hamâm, 2 fabrika, 193 değirmen, 103 bezirhâne, 15342 hâne, 105 câmi‘-i

¹³ Boş bırakılmıştır.

¹⁴ Boş bırakılmıştır

¹⁵ “Medrese harâb olmuştur.”

¹⁶ Boş bırakılmıştır.

¹⁷ Boş bırakılmıştır.

¹⁸ Boş bırakılmıştır.

¹⁹ Boş bırakılmıştır.

²⁰ Boş bırakılmıştır.

²¹ Boş bırakılmıştır.

²² “Medrese harâb olmuştur.”

²³ “Kilise harâb olmuştur.”

²⁴ “Kilise harâb olmuştur.”

şerîf, 15 mescid, 12 minâre, 3 medrese, 64 okul ve 2 inâs mekâtib-i ibtidâiyesi 10 debbaağhâne ve sâ'ire vardır.

Merkez kazâsının nüfûs-ı 'umûmiyesi zükûr ve inâs olarak 55789, İslâm ve 21 Rum ve 24246 Hristiyan, 7062 Katolik, 3689 Protestan, 360 Latin, 300 Süryani, 6 Keldani Katolik, 33 ecnebiyyeden 'ibâredir.

Nevâhî ve kurâ-yı mülhakadan Aluçlu, Parçikan, Herdi, Zeyve'de 'aşâir meskûndur.

Mezra'a tezyînâta mahsûs altın ve gümüşden envâ-ı hilyât-ı nisvâniyye ve sevâtlı ve sevatsız sigaralık tabaka, baston kabzası, kamçı lülesi, kılıç kını, demir, tunç, bakırdan âlât ve edevât-ı zirâ'iyye ve evânî-i beytiyye ve soba ve mangal gibi levâzım-ı sâire, ahşabdan mükemmel ve san'atlı sandık...

Kaynakça

Ateş Süleyman, *Divan-ı Sırrî-Hacı Muharrem Hilmi Efendi*, Ankara, 1976.

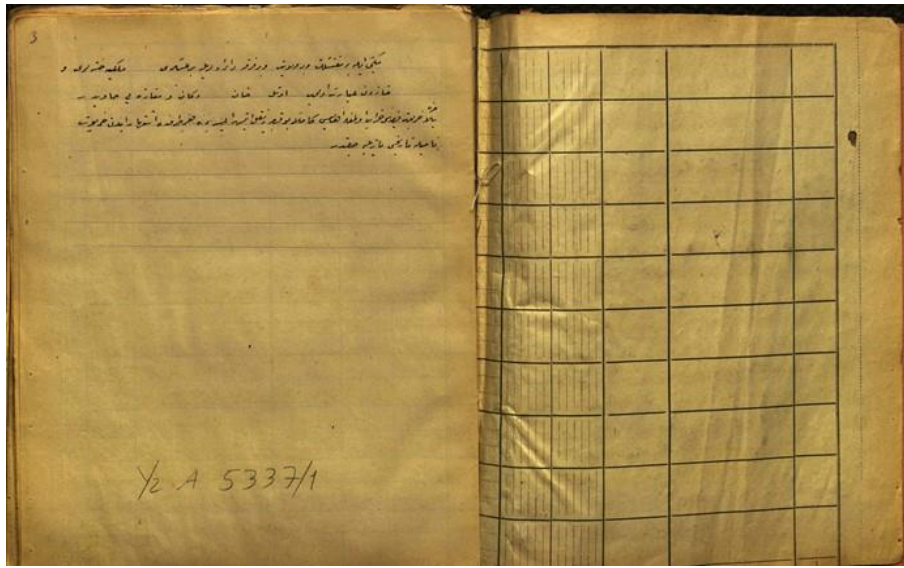
Ateş, Süleyman, "Muharrem Hilmi Kösetürkmen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, C.26, s.275-276.

Aydoğmuş, Günerkan, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ, 2009.

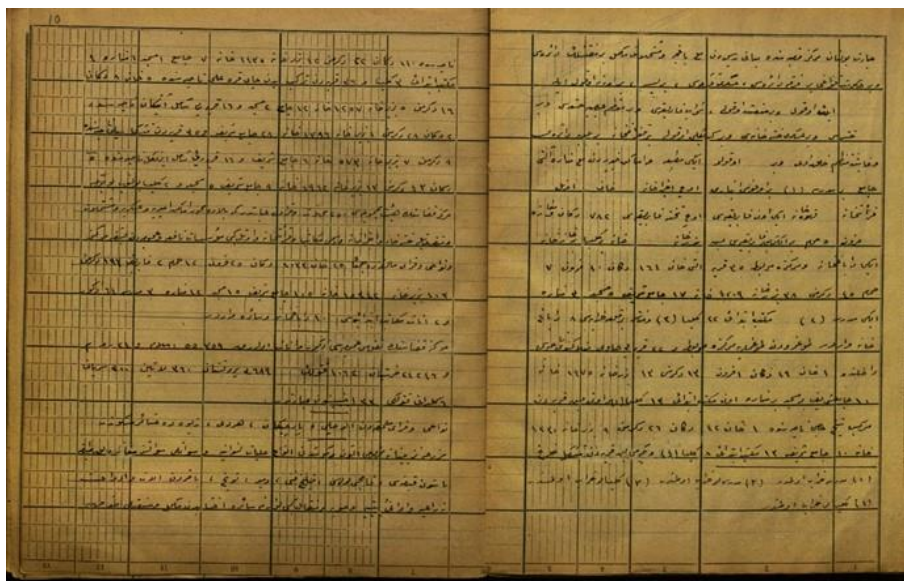
Muharrem Hilmi Efendi, *Harput Tarihi*, Milli Kütüphane 06 MK. Yz. A 5337/1.

Yapıcı, Süleyman, *Harput, Bir Havza Kültürünün Manevi Hüviyeti*, Elazığ, 2015, C.2, s.31-39.

EK

(3a)

(9b-10a)